

Przemysław Nowogórski

Sefforis - Perła Galilei - w historii i w tradycji : (do podboju arabskiego)

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 20, 21-32

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI
WNHiS UKSW, Warszawa

SEFFORIS – PERŁA GALILEI – W HISTORII I W TRADYCJI (DO PODBOJU ARABSKIEGO)

Sefforis, to obok Tiberias, najwspanialsze miasto starożytnej Galilei i przez kilka lat jej stolica. Czasy jego świetności przypadają na przełom I wieku p.n.e. i I wieku n.e. oraz drugą połowę II i III wieku n.e. Mimo to, nazwa miasta nie pojawia się ani razu w Nowym Testamencie, choć wymienianych jest tam wiele innych miast galilejskich i to o wiele mniejszym znaczeniu. Stąd często stawiane jest pytanie o to czy znał to miasto Jezus z Nazaretu i czy tu bywał? Niniejszy szkic stanowi syntetyczne ujęcie miejsca Sefforis w historii i w tradycji starożytnej oraz wczesnośredniowiecznej. Nie jest natomiast, co należy podkreślić, *typową* rekonstrukcją historii miasta. Miejsce Sefforis w historii Galilei oraz w tradycji żydowskiej i wczesnochrześcijańskiej było ważne, choć nie zawsze jest ono adekwatne do dość skromnej liczby źródeł historycznych poświadczających ten fakt.

Początki zainteresowań tym ważnym ośrodkiem sięgają pierwszych lat XX wieku, a ich zintensyfikowanie w połowie lat dziewięćdziesiątych minionego stulecia spowodowane zostało odkryciami archeologicznymi synagogi bogato dekorowanej, datowanej na schyłek V lub pocz. VI wieku n.e.¹

Pierwsze badania archeologiczne w wsi Saffurije, lokalizowanej na miejscu starożytnego Sefforis, przeprowadził w 1931 roku Leroy Waterman z Uniwersytetu Michigan. Odsłonił wówczas pozostałości fortecy krzyżowców, przy budowie której użyto kamieni ze starszych budowli z okresu rzymskiego. Pod fortecą natrafił na niezidentyfikowaną budowlę czasów rzymskich. Z tego okresu pochodzi również teatr w typie rzymski (o średnicy ok. 33 m), natomiast z okresu bizantyńskiego odkryto słabo zachowaną bazylikę². Kompleksowe badania wykopaliskowe prowadzone są głównie od początku lat osiemdziesiątych XX wieku. Wobec niewielu źródeł pisanych odnoszących się do Sefforis, rezultaty tych badań stanowią ważny element do rekonstrukcji dziejów miasta.

¹ Badania nad historią Sefforis zainicjowali Anton Büchler i Samuel Klein. Interesowało ich głównie społeczeństwo miasta, także problem *minim* w II i III wieku n.e.; por. A. Büchler, *Political and Social Leaders of Sepphoris*, London 1909 oraz S. Klein, *Beiträge zur Geographie Geschichte Galiläas*, Leipzig 1909 a także S. Klein, *Various Eassays Pertaining of 'Eretz Israel*, Vienna 1924 (oryginał w jęz. hebrajskim).

² L. Waterman, *Preliminary Report of the University of Michigan Excavations at Sephoris, Palestine 1931*, Michigan 1937.

1. Sefforis w czasach hasmonejskich i herodiańskich

Prawdopodobne początki miasta sięgają końca VIII lub pierwszej połowy VII wieku p.n.e., czyli w czasie asyryjskiego panowania w Kanaanie, lecz nie odgrywało wówczas jakiegóż znaczącej roli. Dopiero od czasów hasmonejskich miasto staje się znaczącym ośrodkiem w całej Galilei.

W historii po raz pierwszy nazwa miasta *Sefforis* pojawia się w związku z najazdem na Galileę w 103 roku p.n.e. Ptolemais IX Lathyrosa³. Nazwa miasta w wersji hebrajskiej צפּוּרִי (šippōri), w redakcji greckiej: Σεπφώρις, wywodzi się zapewne od hebrajskiego rzeczownika צפּוּר (šippōr) – *ptak*. Być może odnosi się ona do widoku rozciągającego się z Sefforis na okolicę.

Niepowodzenie ataku wojsk ptolemejskich na Sefforis może świadczyć o tym, że miasto było już wtedy dobrze ufortyfikowanym ośrodkiem regionu. Fortyfikacje te mogły pochodzić jeszcze z czasów Seleukidów⁴. W tym kontekście ciekawie prezentuje się inskrypcja umieszczona na ostrakonie znalezionym na Akropolis Sefforis w części zabudowanej obiektami wojskowymi. Jest to fragment naczynia z uchwytem, poniżej którego znajduje się hebrajski napis wykonany pismem kwadratowym, charakterystycznym dla II wieku p.n.e.⁵ Właściwie da się odczytać jedynie pięć pierwszych liter: מַפְמַס co może być odpowiednikiem greckiego ἐπιμελητής, choć brak w napisie hebrajskim litery ת (τ). Wyraz ten może oznaczać *nadzorcę, zarządcę*, ale może mieć i zdecydowanie szersze znaczenie. Józef Flawiusz użył tego tytułu w znaczeniu *zarządcy* jako *gubernator*, który Antypatrowi Ideumejczykowi (ojciec Heroda Wielkiego) nadał Cezar za oddanie mu licznych przysług⁶. W wersji łacińskiej tytuł ten oddany jest jako *procurator*. W *Wojnie żydowskiej* Józef Flawiusz określił Heroda Wielkiego jako *epimeletes* całej Syrii, natomiast w *Starożytnościach żydowskich* w odniesieniu do tego samego wydarzenia z biografii przyszłego króla żydowskiego, użył terminu στρατηγός⁷. Te porównania są istotne, gdyż mogą sugerować, że już w czasach Aleksandra Jannaja (103–76 p.n.e.) w Sefforis znajdował się garnizon wojskowy z własnym zarządcą, który miał nawet większe uprawnienia administracyjne nad regionem Dolnej Galilei. Wskazywałoby to już wówczas na stołeczną pozycję Sefforis. Jeśli prawidłowe jest zinterpretowanie napisu z tego ostrakonu, to mamy do czynienia z wprowadzeniem do nazewnictwa hebrajskiego greckiego terminu, zapisanego literami hebrajskimi. Należy zwrócić uwagę, że omawiana inskrypcja zawiera albo błąd ortograficzny, albo taką formę tego tytułu przyjęto w redakcji hebrajskiej w II wieku p.n.e.

³ Ptolemaios Lathyros usunięty już wówczas z tronu egipskiego i władający Cyprzem, zaatakował ziemie Aleksandra Jannaja i zdobył galilejskie miasto Asochis leżące w Dolnej Galilei (identyfikowane z talmudycznym *Szichnin*). Próbował także, ale bezskutecznie, zająć leżące na południowy wschód Sefforis; *Antiq.* XIII, 337–338).

⁴ M. Aviam, *A Second-First Century B.C.E. Fortress and Siege Complex in Eastern Upper Galilee* w: "Archaeology and the Galilee: Texts and Contexts in Graeco-Roman Galilee in the Graeco-Roman Periods", ed. D. R. Edwards and M. Aviam, Atlanta 1997, s. 97–105; M. Aviam doszedł do takiego wniosku m. in. w rezultacie swoich badań w Chirbet Hurrwani. Seleukidzi wzniesli szereg twierdz dla obrony Doliny Huleh, a po sukcesie powstania machabejskiego, zostały przejęte przez władców hasmonejskich, którzy dokonywali w nich jedynie niezbędnych prac naprawczych.

⁵ Zob. J. Naveh, *Jar Fragment with Inscription in Hebrew* w: *Sepphoris in Galilee: Crosscurrents of Culture* (ed. R.M.Nagy et al.), North Carolina Museum of Art 1996, s. 170–173.

⁶ *Antiq.* XIV, 127 oraz 139.

⁷ Chodzi o powołanie przez Rzymian Heroda na zarządcę Celesyrii; *B. J.* I, 225; *Antiq.* XIV, 280. Podobnie w odniesieniu do Marcellusa, prefekta Judei w latach 36 - 41 Józef Flawiusz użył tytułu *epimeletes*, *Antiq.* XVIII, 89.

Pewne jest natomiast ustanowienie Sefforis siedzibą władz regionalnych dopiero z końca panowania dynastii hasmonejskiej. Kiedy Gabinusz zajął w 63 roku p.n.e. Judeę wraz z Jerozolimą dokonał nowego podziału władzy. Janowi Hirkanowi II powierzył jedynie obowiązki arcykapłana jerozolimskiego oraz ustanowił lokalne władze – rady – w pięciu miastach. Jednym z nich było właśnie Sefforis, najdalej na północ wysunięte nowe centrum administracyjne pozostające z związku z Jerozolimą⁸. Pozostałe, Jerozolima, Gadara, Amathos i Jerycho leżały na terenie Judei⁹.

Ponownie Sefforis odegrało ważną rolę w dramatycznych wydarzeniach w czasie okupacji partyjskiej i wojny domowej pomiędzy Hasmoneuszami a Herodem Wielkim w latach 40–37 p.n.e. Antigonos Matatiasz, młodszy syn Aristobulosa II, został królem żydowskim z nadania Partów po zajęciu przez nich rzymskiej Syrii i Palestyny. Nowy władca umieścił w Sefforis wierny sobie garnizon. Herod, mianowany w 39 roku p.n.e. królem przez Oktawiana i Marka Antoniusza, z pomocą Rzymian musiał wyzwolić dla siebie królestwo spod okupacji partyjskiej. Po wysłaniu swojego brata, Józefa, z wojskami do Idumei i ulokowaniu swojej rodziny w Samarii, przystąpił do działań zbrojnych w Galilei. Był to bowiem teren silnego poparcia dla Partów i oporu wobec Rzymian. Na pierwszej linii znalazło się Sefforis. Herod Wielki stanął pod jego murami podczas wyjątkowej śnieżycy. Mimo niesprzyjającej pogody miasto zdobył bardzo łatwo, bo załoga wierna Antigonosowi Hasmonejskiemu po prostu uciekła¹⁰. Miasto stało się teraz bazą operacyjną oddziałów herodiańskich przeciwko bandom rozbójników grasujących w tej części Galilei. I choć Józef Flawiusz nazywa ich *rozbójnikami*, to raczej chodzi tu o przeciwników politycznych Heroda, próbujących stawiać mu zbrojny opór¹¹. Opis zdobycia miasta i działania w jego okolicach, to właściwie jedyny przekaz historyczny o Sefforis w odniesieniu do panowania Heroda Wielkiego.

Po śmierci Heroda Wielkiego w 4 roku p.n.e., w wielu regionach państwa wybuchały bunt lub uaktywniały się różne *bandy rozbójnicze*. Dotyczyło to również Dolnej Galilei, a szczególnie okolic Sefforis. Grasał tu Juda syn Ezechiasza, którego spacyfikował wiele lat wcześniej Herod, będący wtedy gubernatorem galilejskim¹². Juda napadł na Sefforis i zamek królewski, z którego zrabował broń oraz spory zapas pieniędzy. Podobno miał nawet apetyt na objęcie tronu królewskiego. Wobec tak licznych zamieszek postanowił interweniować w Palestynie namiestnik Syrii Kwintyliusz Warus. Zadanie opanowania sytuacji w Galilei powierzył *synowi i jednemu ze swoich przyjaciół*¹³. Ten zaś zdobył i spalił Sefforis, a mieszkańców sprzedał w niewolę. W narracji Józefa Flawiusza w *Wojnie żydowskiej* znajduje się informacja o zdobyciu Sefforis przez wojska dowodzone przez Gajusza, przyjaciela Warusa¹⁴. Natomiast według *Starożytności żydowskich* dokonał tego syn namiestnika. Zapewne rozbieżność ta wynika ze źródeł, z których korzystał żydowski historyk.

⁸ *Antiq.* XIV, 91; w *Wojnie żydowskiej* Józef Flawiusz nazywa rady stojące na czele nowo powołanych okręgów „synodami” – συναδοί, *B. J.* I, 170.

⁹ Wymieniona wśród tych nowych ośrodków *Gadara* oznacza najprawdopodobniej *Gazare*, w Starym Testamencie występujące jako *Gezer*.

¹⁰ *Antiq.* XIV, 413 – 415; Herodowi wpadły w ręce również ogromne zapasy żywności zgromadzone w Sefforis.

¹¹ Por. M. Hengel, *Die Zeloten*, Leiden 1961, s. 322–324.

¹² O tych wydarzeniach: *Antiq.* XIV, 159 oraz *B. J.* I, 204.

¹³ *Antiq.* XVII, 288.

¹⁴ *B. J.* II, 268.

Mimo sympatii jaką Herod Wielki cieszył się ze strony Augusta, cesarz nie zrealizował żadnego z testamentów króla żydowskiego i dokonał podziału jego spuścizny według własnej inicjatywy. Zniesiono tytuł królewski i zasadniczo jedność państwa. Każdy z trzech najstarszych żyjących synów Heroda: Archelaos, Herod Antipas i Herod Filip, otrzymał swoją dzielnicę, lecz ich władza w nich została mocno ograniczona. Galilea oraz zajordañska Perea (starotestamentalny Moab) przypadły Herodowi Antipasowi. Dla Sefforis nastąpił okres wielkiego rozkwitu, a miasto aż do 18 roku, czyli do czasu założenia Tiberias, pełniło rolę stolicy Galilei. Józef Flawiusz przekazał informację, że Herod Antipas umocnił *ozdobę (perłę) całej Galilei*, czyli Sefforis i nadał nową nazwę *Autokratoris*¹⁵. Tetrarcha uczynił to zapewne na cześć Augusta, bowiem nazwa ta wywodzi się od greckiego wyrażenia *ἄυτοκράτωρ* (ewentualnie *ἄυτοκρατίης*) odpowiednika łacińskiego *imperator*¹⁶. Co prawda archeologicznie nie potwierdzono jakis zakrojonych na szeroką skalę prac fortyfikacyjnych Heroda Antipasa. Być może, że jedynie odbudował on siedzibę garnizonu na Akropolis. W 39 roku galilejski tetrarcha pozbawiony został swojej dzielnicy. Kajusz Kaligula oddał ją swojemu przyjacielowi, wnukowi Heroda Wielkiego, Herodowi Agrippie I (39 – 44).

2. Sefforis wobec Pierwszej Wojny Żydowskiej

Pomiędzy czasami panowania Heroda Antipasa a wybuchem Pierwszej Wojny Żydowskiej brak w źródłach pisanych informacji o Sefforis. Stan ten ulega zdecydowanej zmianie w kontekście wielkiej wojny w latach 66–70. Sefforis odegrało ważną rolę w przebiegu działań zbrojnych. Informacji na ten temat dostarcza Józef Flawiusz w *Wojnie żydowskiej* oraz w *Autobiografii*. To właśnie w tym drugim dziele znacznie częściej i dokładniej wymienia Sefforis¹⁷. Można powiedzieć, że w kilku zdaniach zapisanych w *Autobiografii* (wersety 346 – 349) zawarł całą istotę postawy tej galilejskiej metropolii wobec wojny żydowsko – rzymskiej. Podkreślił bowiem silnie prorzymską postawę mieszkańców Sefforis, zdecydowanie niechętnych walce z Rzymianami. Poza przekazem Józefa, którego wiarygodność lub niekiedy zdecydowana przesada budzi wątpliwości wielu badaczy, współczesna nauka dysponuje innymi ciekawymi źródłami, świadczącymi o prorzymskiej postawie Sefforejczyków. Są to monety wybijane w Sefforis w 67/68 roku. Monety te, przeważnie brązowe, są niemal identyczne z tymi wybijanymi w Ceasarei Philippi przez Heroda Agrippę II. Na awersie znajduje się legenda w języku greckim, ułożona w trzech poziomych liniach, o treści: ΛΔΙ ΝΕΡΩΝΟ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟ. Na rewersie zaś, umieszczone zostały dwa złączone dolnymi krawędziami rogi obfitości. Pomiędzy nimi wstawiony jest kaduceusz. Monety w Ceasarei Philippi wybito w 61 roku, te z Sefforis datowane są na czternasty rok panowania Nerona, czyli rok 68, ostatni rok jego rządów. Dodatkowo w legendzie monet

¹⁵ *Antiq.* XVIII, 27.

¹⁶ Zmiana dawnych nazw na nowe w celu uczczenia władcy była zjawiskiem dość powszechnym. Herod Wielki założył miasto Caesarea Maritima i nazwał je na cześć Augusta, a nazwę Samaria zmienił na Sebaste (Sebastos to grecki odpowiednik Augustus), Herod Antipas zakłada na zachodnim brzegu Jeziora Genezaret nowe miasto i nazywa je *Tiberias*, na cześć cesarza Tyberiusza, a w Perei nowemu miastu nadaje nazwę *Julias* na cześć żony Augusta. Jego brat, Herod Filip założył miasto u źródeł Jordanu i również nazwał ją *Caesarea* (zwana równie jako *C. Philippi* dla odróżnienia od *Maritima*, czyli Nadmorskiej), a dotychczasowa Betsaida otrzymała nazwę *Julias* na cześć Liwii Druzylli, żony Augusta, włączonej po śmierci do rodu julijskiego w 29 roku..

¹⁷ *Autobiografia* ma nieco inną wymowę niż *Wojna żydowska* i *Starożytności żydowskie*. Widać w niej bardziej wyraźnie “rzymskość” Józefa Flawiusza, nic dziwnego, że częściej wspomina prorzymskie Sefforis.

z Sefforis obecny jest napis: ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙΣ ΝΕΡΩΝΙΑΣ ΣΕΠΦΩΡΙΣ¹⁸. Dwie nazwy zwracają w tym miejscu uwagę: *Eirenopolis*, czyli *miasto pokoju* oraz *Neronias* – nowa nazwa Sefforis. Pokojowe i prorzymskie nastawienie Sefforis wyrażone zostało w określeniu go jako *miasto pokoju*, co potwierdzałoby wywód Józefa Flawiusza na temat niechęci Sefforejczyków do walki razem z pozostałymi Żydami przeciw Rzymianom. Jeśli wybite monety z tymi napisami nastąpiło bezpośrednio przed lub tuż po wejściu Wespazjana do Galilei, to świadczy o pragmatycznym podejściu Sefforis do realiów politycznych. Użycie natomiast nazwy *Neronias* może potwierdzać zmianę nazwy Sefforis na cześć cesarza Nerona. Również i to stanowi świadectwo realistycznej oceny sytuacji w Galilei i przyszłości wojny żydowskiej. Podobnie postąpił kilka lat wcześniej Herod Agrippa II i swoje stołeczne miasto Caesarea, założone przez Heroda Filipa, również nazwał *Neronias* w celu uczczenia Nerona, ale przede wszystkim dla zapewnienia sobie przychylności rzymskiego władcy¹⁹.

Prorzymska postawa opłaciła się Sefforis. Na krótko przed wybuchem wojny żydowskiej ponownie zostało stolicą Galilei. Król Herod Agrippa II odebrał tę funkcję Tiberias i w Sefforis umieścił siedzibę banku oraz archiwów królewskich²⁰. Kiedy Józef Flawiusz przybył do Galilei, zastał Sefforejczyków nieco przestraszonych rozwojem sytuacji. Powstańcy dominowali w kraju i zagrażali Sefforis, znanemu ze swych politycznych zapatrywań²¹. Józefowi udało się chwilowo uspokoić sytuację, ale postawa Sefforis nie uległa zmianie. Inaczej odnosiła się do wojny konkurencyjna πόλις – Tiberias. Tu chęć walki z Rzymianami przeważała, choć mogła wynikać bardziej z niechęci wobec Sefforis niż do Rzymu²². Zadania, jakie Józef Flawiusz otrzymał w Galilei, obejmowały bardzo szeroki zakres. Zawierały się w nich przede wszystkim kwestie wojskowe, ale również sprawy administracyjne i sądowe. Uprawnienia Józefa można porównać do władzy prefekta rzymskiego w Judei. To w oczywisty sposób stawiało go po stronie żydowskich wojowników. Łatwo spostrzec, że zadania te były trudne do realizacji i wymagały wielu umiejętności. Obie Galilee (Górna i Dolna) oraz zajordańska Gaulanitis jako pierwsze wystawione były na odwetowy atak Rzymian. Józef Flawiusz musiał niejako zmobilizować ludność tych prowincji do walki z Rzymianami. Nic dziwnego, że bardzo absorbowała go sprawa Sefforis. Jednym z priorytetowych zadań Józefa było wzmocnienie systemów obronnych miast galilejskich. Z tego zadania wywiązał się kompleksowo, co dał wyraz w *Autobiografii*. W wersecie 188 wymienia nazwy umocnionych przez siebie miast, dodatkowo zaopatrzonych w zapasy zboża i broni. Wśród miast tych wymienia również Sefforis. W *Wojnie żydowskiej* zaznacza, że ufortyfikowanie Sefforis powierzył jego mieszkańcom, gdyż byli zamożni i zdolni do udźwignięcia takiego obciążenia²³. Na niewiele się to zdało, bo gdy do Galilei przybył rzymski Dwunasty Legion dowodzony przez Caesaennusa Gallusa, Sefforis przyjęło go *z otwartymi rękami*,

¹⁸ Na temat monet z Sefforis: G.F.Hill, *Catalogue of Greek Coins of Palestine*, London 1914, s. 16; H. Seyrig, *Irenopolis –Neronias – Sepphoris*, „Numismatic Chronicle” 10/1950, s. 284–289 oraz Y. Meshorer, *Coins of Sepphoris w: Sepphoris in Galilee*, op. cit., s. 195–196.

¹⁹ *Antiq.*, XX, 211.

²⁰ *Vita* 38.

²¹ *Vita* 30 – 31.

²² *Vita* 31 i 39.

²³ *B. J.* II, 574

a za jego przykładem także okoliczne miasta²⁴. Był to dotkliwy cios dla walczących Żydów, którzy schronili się w górach na północ od Sefforis. Mimo to ponieśli dotkliwe straty z rąk legionu Gallusa i tylko nielicznym udało się wydostać z zagrożonego regionu. Józef Flawiusz dwukrotnie atakował i zdobywał Sefforis, jak wynika z jego *Autobiografii* lecz miasto ustawicznie buntowało się przeciw niemu²⁵. Ostatecznie władze Sefforis zwróciły się do Caestiusa Gallusa, namiestnika Syrii, o pomoc przeciw wojskom żydowskim. I choć namiestnik obiecał jej udzielenie, to bez żadnych konkretów. Wobec tego Józef ponownie zaatakował Sefforis i zdobył je szturmem. Tym samym dał niejako przyzwolenie wrogom nastawionym Galilejczykom do splądrowania miasta. Mieszkańcy schronili się na Akropolis, a Galilejczycy dokonali grabieży i zniszczenia Sefforis. Cała akcja przebiegała właściwie pod kontrolą Józefa Flawiusza, który w pewnym momencie przerwał ten okropny *spektakl* i rozpuścił plotkę, że Rzymianie zajmują miasto. Grabieżcy pospiesznie wycofali się z Sefforis. Józef przypisywał sobie jako wielką zasługę ocalenia miasta od całkowitego zniszczenia²⁶. To przykre i niebezpieczne zdarzenie jeszcze bardziej zmotywowało Sefforejczyków do ubiegania się o ochronę ze strony Caestiusa Gallusa. Ostatecznie namiestnik przysłał do Sefforis oddział jazdy i piechoty. Józef zaś, rozłożywszy się obozem we wsi Garis, w odległości niecałe cztery kilometry od Sefforis, przygotował atak na miasto²⁷. Nocny szturm co prawda zakończył się niepowodzeniem, ale Żydom udało się zabić dwunastu Rzymian i kilku Sefforejczyków²⁸. Wojna wchodzi teraz w niemal decydującą fazę. W Palestynie wiosną 67 roku rozpoczął operację Wespazjan, skierowany tu przez Nerona wobec trudności władz prowincjonalnych w pacyfikacji żydowskiego powstania²⁹. Wódz rzymski przyjął w Ptolemais delegację Sefforejczyków. Wiedząc o ich prorzymskim nastawieniu, przydzielił miastu do obrony żołnierzy w liczbie tysiąca jeźdźców i sześciu tysięcy pieszych, a na ich czele postawił trybuna Placidusa³⁰. Rzymianie działali dość swobodnie w okolicach Sefforis, dotkliwie je niszcząc. Józef Flawiusz ponownie próbował zająć miasto, aby wyeliminować ośrodek dający się we znaki żydowskim powstańcom. Podobnie jak poprzednia próba zdobycia Sefforis, ta również się nie powiodła. Zaogniła natomiast sytuację w regionie, gdyż Rzymianie jeszcze bardziej grabili okolicę i mordowali mieszkańców, potencjalnych wrogów Rzymian³¹. Wprowadzenie rzymskiej załogi do Sefforis, zasadniczo zakończyło jego udział w Pierwszej Wojnie Żydowskiej. Tak zabezpieczone przed wojskami żydowskich *rebeliantów*, kontynuowało wybijanie monet, o których mowa była wyżej, a do tego posługiwało się nazwą podkreślającą wierność cesarzowi. W niedługim czasie nastąpiła zasadnicza zmiana na tronie cesarskim w Rzymie i w 69 roku nowym władcą został Wespazjan, tak radośnie witany w Palestynie przez obywateli Sefforis.

²⁴ B. J., II, 510 – 511.

²⁵ *Vita*, 82 oraz 373.

²⁶ *Vita* 373 – 380.

²⁷ Być może chodzi tu o Kanę (Galilejską) lub jakąś okoliczną wieś napo łożoną na sąsiednich wzgórzach.

²⁸ Liczba dwunastu nie jest identyczna we wszystkich edycjach *Autobiografii*. Taka liczba znajduje się w rękopisie P – Codex Palatinus (Vaticanus) z IX lub X wieku (wersja greckojęzyczna), będący podstawą wielu współczesnych przekładów dzieła.

²⁹ B. J. III, 3 – 5.

³⁰ B. J. III, 59; postać trybuna Placidusa nie jest rozpoznana.

³¹ B. J. III, 61- 62.

3. Sefforis w II i III wieku

W sierpniu 70 roku Żydzi przeżyli głęboki wstrząs. W gruzach legła Świątynia w Jerozolimie. Mimo dalszego oporu zelotów na Masadzie, wojna przeciwko Rzymianom skończyła się klęską. Jerozolima stała się siedzibą rzymskiego garnizonu, niedostępna dla Żydów. IVDEA CAPTA lub IVDAEA CAPTA głosiły legendy na monetach Flawiuszów, a panele reliefowe Łuku Tytusa przedstawiają jego triumf w Rzymie³². Pośród łupów zdobytych w Palestynie, na pierwszym planie widać siedmioramienny świecznik, symbol zrujnowanej Świątyni i pokonanych Żydów.

W II wieku Żydzi ponownie walczą z Rzymianami. W latach 132–135 na terenie Judei ma miejsce powstanie antyrzymskie pod wodzą Bar Kochby, zwane Drugą Wojną Żydowską. Niestety nie dysponujemy tak dokładną relacją o jej przebiegu, jak w przypadku Pierwszej. W rezultacie Drugiej Wojny Jerozolima została zrównana z ziemią, a na jej miejscu Hadrian założył nowe miasto: Colonia Aelia Capitolina. W tradycji żydowskiej ten cesarz *utopił drugie powstanie żydowskie w morzu krwi*.

Na krótko przed wybuchem Drugiej Wojny Żydowskiej Sefforis ponownie zmienił nazwę. Prawdopodobnie Hadrian nadał mu miano *Diocaesarea* – w redakcji greckiej Διοκαισάρια. Notuje ją w *Onomastikonie* Euzebiusz z Cezarei, ale chyba myli ją z miastem Διοσπόλις, czyli Lod (Lidda) w Judei³³. W nowej nazwie miasta uczczono zarówno Dzeusa (Διο-) jak i osobę cesarza. Wydaje się, że ta nazwa nie była używana w środowisku żydowskim i bardziej upowszechniła się dopiero w późnym antyku. Na monetach wybijanych w Sefforis w czasach Hadriana przedstawiano czterokolumnowy portyk świątyni oraz Triadę Kapitołińską (Jowisza, Minerwę i Junonę), co ilustrowało nową nazwę miasta³⁴. Na monetach po raz pierwszy nazwa Διοκαισάρια pojawiła się kilka lat później, w czasach Antonina Piusa (138 – 161). Używano obok już dawniej stosowanych na monetach Sefforis określeń (*h*)*Ieros*, *Asyloom*, czy *Autonomous*: ΔΙΟΚΑΙ ΙΕΡ ΑΣΥ ΑΥΤΟ; ΑΙ ΑΝΤΩΝΙΝ Σ ΔΙΟΚ ΑΣΥΑΥΤΟ³⁵. Podobne legendy znajdują się na monetach wybijanych w Sefforis w czasach Antonina Karakalli (211–217): ΔΙΟΚΑΙΦΑΣ ΙΕΡΑΣ ΑΣΥΛΟΥ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ ΠΙΣΤΟΣ ΦΙΛΟΣ ΣΥΜΜΑΧΟΣ ΡΩΜΑΙΩΝ³⁶. Stosowany jest również skrót: ΣΚΔΡΩ, który odpowiada łańciskiemu SPQR.

Druga połowa II wieku i cały III stanowiły dla Sefforis pod wieloma względami czas wielkiego rozwoju. Z punktu widzenia urbanistyki rozbudowało się miasto według typowego planu rzymskiego, z dwiema przecinającymi się do kątem prostym ulicami: *Cardo Maximus* (pn. – pd.) i *Decumanus* (zach. - wsch.). Podobnie jak w innych miastach palestyńskich tego okresu są to szerokie wybrukowane ulice, flankowane portykami³⁷. Wzniesiony został teatr, świątynia, dwie publiczne termy i wiele innych gmachów użyteczności publicznej.

³² R. Deutsch, *Roman Coins Boats "Judaea Capta"*, "Biblical Archaeology Review" 36:01, Jan/Feb 2010.

³³ *Onom.* 17, 14.

³⁴ M. Chancey, *Greco-Roman Culture and Galilee of Jesus*, Cambridge University Press 2005, s. 189.

³⁵ *Ibidem*, s. 190.

³⁶ C. M. McCray, *Jewish Friends and Allies of Rome*, "American Numismatic Society Museum Notes" 25 (1980), s. 53–57.

³⁷ Na ten temat obszernie: C. Thomas McColloughy & Douglas R. Edwards, *Transformation Space: The Roman Road at Sepphoris w: Archaeology and the Galilee*, ed. D. R. Edwards et al., Atlanta 1997, s. 135 – 142.

Miasto otrzymało nowy akwedukt³⁸. Przez ostatnie siedemnaście lat swego życia mieszkał tu i działał Jehuda I ha-Nasi (ok. 135–219). To ogromnie ważna postać w historii Żydów i judaizmu. Powszechnie uważany za kompilatora *Miszny*, odnowiciel tak zwanego patriarchatu żydowskiego, czyli urzędu *nasiego*³⁹. Swoją publiczną działalność rozpoczął i rozwijał przez kilka lat w Bejt Sze'arim. Stał tam na czele lokalnego *Małego Sanhedrynu*, który przeniósł później do Sefforis⁴⁰. W Bejt Sze'arim powołał też wspomniany urząd zwany *ha-nasi* (*książę*), czyli *patriarchy*, przywódcy Żydów⁴¹. Jednak zasadnicza część działalności Jehudy I przypada na okres zamieszkania i urzędowania w Sefforis. Za zgodą władz rzymskich powołał tu *świętą radę* (εράς βουλής), instytucję będącą niejako substytutem Wielkiego Sanhedrynu jerozolimskiego. Mimo to patriarcha pochowany został, zgodnie ze swoją wolą w Bejt Sze'arim, na ziemi подарowanej mu przez cesarza *Antonina*⁴². W tradycji żydowskiej zachował się przekaz o przyjaźni Jehudy I z cesarzem rzymskim o imieniu *Antoninus*⁴³. Przyjaźń ta miała swoje początki w dzieciństwie obu chłopców. Trudno zidentyfikować jednoznacznie, o którego cesarza tu chodzi. Generalnie identyfikuje się go z Markiem Aureliuszem, ale proponowano również Antonina Piusa, czy nawet Antonina Karakallę⁴⁴. Dzięki autorytetowi Jehudy I, Sefforis stało się na kilka wieków ważnym ośrodkiem judaizmu. Działo tu wielu uczonych talmudycznych, a jednocześnie funkcjonowało ponoć aż dziewiętnaście synagog⁴⁵. W tym czasie, a zwłaszcza w III wieku z Sefforis rywalizowała o dominującą pozycję Tiberias.

W odniesieniu do II wieku ważnym zagadnieniem jest obecność w Sefforis *minim*. Wyrażenie to – מין (sing.) – מינים (pl.) jest pokrewne greckiemu terminowi αίρεσις⁴⁶. W Talmudzie odnoszone jest do heretyków, przede wszystkim Żydów, którzy dokonali konwersji na chrześcijaństwo. Można jednak stwierdzić, że miało ono dość szerokie znaczenie⁴⁷. Zagrożenie wszelkimi heterodoksyjnymi nurtami teologicznymi miało zlikwidować tak zwane *prawo o minim*, czyli przepisy zakazujące wszelkich kontaktów z heretykami. Zakazywano kupowania czy pożyczania od nich jakichkolwiek rzeczy, uczenia ich dzieci, a nawet korzystania z ich pomocy medycznej⁴⁸. Tradycja talmudyczna przekazała opowieść o wydarzeniach, jakie miały miejsce w Sefforis w kontekście aresztowania za herezję i przesłuchiwa-

³⁸ Z. Weiss, *Sepphoris* w: "New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land", 5 Supplementary Volume, Jerusalem – Washington 2008, s. 2029 – 2035; na temat akweduktów zob. T. Tsuk, *Akwedukty Sefforis* (אמנות מים בצפון) rozprawa doktorska w języku hebrajskim ze streszczeniem po angielsku (*The Aqueducts in Sepphoris*), Uniwersytet w Tel Aviwie, 1985.

³⁹ Urząd *nasiego* istniał do początku V wieku, kiedy to władze rzymskie zakazały jego działalności.

⁴⁰ *Mały Sanhedryn* to sąd orzekający w sprawach kryminalnych i cywilnych, przejaw pewnej autonomii Żydów w Palestynie pod panowaniem rzymskim.

⁴¹ M. Avi-Yonah, *Geschichte der Judentum im Zeit des Talmud*, Berlin 1962, s. 110–112.

⁴² W XVIII i XIX wieku niektórzy podróżnicy doszukiwali się grobu Jehudy I w którymś z mauzoleów w okolicach Sefforis.

⁴³ Źródła przekazujące tę tradycję zebrał i porównał S. Krauss, zob. S. Krauss, *Antoninus und Rabbi*, Wien 1910.

⁴⁴ Avi-Yonah, *op. cit.*, s. 38–41.

⁴⁵ Kompleksowe stadium na ten temat: S. Miller, *On the Number of Synagogues in the Cities of Eretz Israel*, "Journal of Jewish Studies" 40 (1998), s. 51–66.

⁴⁶ Tym greckim terminem posłużył się Józef Flawiusz określając „szkoły filozoficzne” judaizmu, *B. J.*, II, 119.

⁴⁷ J. Schwartz and P. J. Tomson, *When Rabbi Eliezer was Arrested for Hersy*, "Jewish Studies, an Internet Journal" 10(2012), 162–168 (*Who's Who in Early Heresy*).

⁴⁸ t. *Hull.*, 2, 19–24.

nia rabiego Eliezara ben Hirkanosa. W procesie jako świadek występował rabbi Akiwa (ok. 40–135), który relacjonował spotkania z *minim*, które miały miejsce na ulicach w Sefforis. Byli to Żydzi uznający nauki Jezusa ben Pantiri – ישוע בנפנטירי (tożsamego z Jezusem z Nazaretu)⁴⁹. Źródła rabiniczne zachowały trzy wersje tej opowieści⁵⁰. W *Tosefta Hullin* (2, 24) rabbi Akiwa mówi o spotkaniu na ulicy w Sefforis Jakuba z Kefar Sachnin, miasta w Dolnej Galilei, który opowiedział mu o przypadku rabiego Eliezara ben Dama. Ukąszony przez węża Eliezar został uzdrowiony przez Jakuba z Kefar Sama w imię Jezusa syna Pantery. Cudownie uzdrowiony rabbi miał dać dowód prawdziwości tego zdarzenia, ale nie zdążył, bo nagle zmarł. Rabbi Akiwa odnosi śmierć Eliezera do wersetu z Księgi Koheleta 10, 8, jako konsekwencję kontaktu z *minim*. *Kto kopie dół, ten może do niego wpaść, a ten, co niszczy mur, może być ukąszony przez węża*. Akiwa widział w odstępach od judaizmu, czyli właśnie w *minim*, tych rujnujących mur (w domyśle *Tory*) i ponoszących zasłużoną karę. W traktacie *Awoda Zara* 16b – 17a (w Talmudzie Babilońskim) rabbi Akiwa spotyka na rynku w Sefforis Jakuba z Kefar Sachnin, który zaczepia go interpretacją cytatu z Księgi Powtórzonego Prawa, 23, 19 w kontekście nauki Jezusa syna Pantery. I choć Akiwa nie daje się sprowokować do dyskusji, ten kontynuuje swój wywód. Podobnie jest w midraszu *Kohelet Rabba* 1:8(3). Tu również na ulicy w Sefforis Jakub próbuje wciągnąć Akiwę do dyskusji nad werselem 19 Księgi Powtórzonego Prawa. Rabbi nie dał się sprowokować i zdecydowanie unikał kontaktów z *minim*, podkreślając zwodniczy charakter ich nauczania. Włączenie osoby rabiego Akiwy, jednego z najwybitniejszych uczonych i mistyków judaizmu, w *zwalczanie minim*, świadczy o problemie, jaki dla ortodoksji stanowili oni swoją działalnością. Umieszczenie przedstawionych wyżej wydarzeń w Sefforis, które kilkadziesiąt lat później stało się centrum judaizmu talmudycznego, niewątpliwie może potwierdzić obecność *minim* w tym mieście w drugiej połowie II i w III wieku⁵¹.

4. Pozycja Sefforis w okresie bizantyńskim

W 570 roku podróż po Palestynie odbył nieznanymi imionami pielgrzym z Piacenzy. W swoim itinerarium określił Galileę jako *provincia similis paradiso*. Odwiedził również Sefforis, które nazywał *Diocaesarea*, w którym mieszkali niegdyś Joachim i Anna, rodzice Matki Bożej oraz prawdopodobne miejsce Jej urodzenia. Anonim widział dzban na wodę lub oliwę oraz kosz na chleby należące do Matki Jezusa, a nawet krzesło, na którym siedział Maria, gdy zjawił się przed Nią Archanioł Gabriel⁵². Tym samym po raz pierwszy mamy do czynienia z zapisanym potwierdzeniem wczesnochrześcijańskiej ustnej tradycji o Sefforis jako rodzinnym mieście Matki Bożej. Zastanawiające może być łączenie go ze Zwiastowaniem, które zdecydowanie starsza tradycja umieściła w Nazarecie. Może to świadczyć o będących w obiegu kilku tradycjach. *Notabene* krzyżowcy kontynuowali tradycję o domu świętej Anny w Sefforis i w XII wieku wzniesli na domniemanym miejscu tego domu trójnawową bazylikę. Ta wczesnochrześcijańska tradycja o Matce Bożej i Sefforis może być pomocna

⁴⁹ Por. P. Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton&Oxford 2007, s. 41–43.

⁵⁰ Zestawił je i porównał J. Neuser, *Eliezer ben Hyrcanus: The Tradition and the Man*, Leiden 1973, vol. I–II.

⁵¹ Rabbi Akiwa poniósł śmierć męczeńską w czasie represji po stłumieniu przez Hadriana drugiego powstania żydowskiego; w dniu jego śmierci urodził się Jehuda ha-Nasi

⁵² P. Gyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi III – VIII*, Vindobonae 1898, s. 160.

w odpowiedzi na pytanie, czy Jezus znał to miasto i czy w nim bywał, skoro milczy o tym Nowy Testament? Teoretycznie odpowiedź staje się prosta: rodzinne powiązania sprzyjały Jego obecności w Sefforis. Również z innego punktu widzenia należy przypuszczać, że Jezus niejednokrotnie bywała w galilejskiej stolicy. Leżała ona w niewielkiej odległości (ok. 8 km) od Nazaretu. Przy zawodzie wykonywanym przez Józefa, opiekuna Jezusa (brak hebrajskiego określenia *stolarz*, ale w użyciu był aramejski termin *naggār*, czyli *budowniczy domu*, rzemieślnik ogólnie pracujący w *drewnie*), Sefforis stanowiło atrakcyjny rynek zdobywania zamówień. Jezus niewątpliwie często mu towarzyszył⁵³.

W VI wieku Sefforis było siedzibą biskupstwa, podległego arcybiskupowi w Skithopolis. W 1931 roku Leroy Waterman odsłonił pozostałości trójnawowej budowli, którą zidentyfikował jako *bazylika chrześcijańska*, z przylegającym do niej od strony południowej baptysterium, zgodnie z zasadą obowiązującą w kościołach palestyńskich. Przy okazji synodu w Jerozolimie w 518 roku na liście biskupów podległych patriarsze jerozolimskiemu, wymieniana jest Markellina, *biskupa Diocaesarei*⁵⁴. Jego imię umieszczone jest również w inskrypcji odkrytej w Sefforis w 1959 roku, mającej zapewne związek ze wspomnianą wyżej bazyliką. W inskrypcji tej zapisano, że za czasów Flawiusza Teodora, syna Jerzego, syna Prokopiosa dokonano odnowienia wnętrza bazyliki, wykonano wspaniałe kolumny oddzielające nawy i wymieniono okładziny w absydzie. Wszystko to zaś miało miejsce pod opieką Markellina, *czcigodnego Patriarchy*⁵⁵. W aktach z 536 roku wymieniony jest inny biskup *Diocaesarei* – Kiriakos. To jedyni z imienia znani biskupi Sefforis.

Ważnym elementem miejsca Sefforis w historii okresu bizantyńskiego było powstanie żydowskie przeciw Rzymianom w latach 351–352, tak zwana *wojna przeciw Gallusowi*. Znalazło ono oddźwięk nawet w dziełach Sokratesa Scholastyka i Sozomena⁵⁶. Klaudiusz Gallus (325–354) był synem przyrodniego brata Konstantyna Wielkiego, Juliusza Konstancjusza, a od 351 roku również zięciem cesarza. W wyniku różnych komplikacji w łonie dynastii konstantyńskiej, Klaudiusz Gallus został w 351 roku cezarem na Wschodzie Konstancjusza II, z zadaniem obrony tych prowincji przed Persami⁵⁷. Siedzibę swoją ustanowił w Antiochii i tu wydał kilka antyżydowskich rozporządzeń. To zaś, musiało wywołać kryzys. Powstanie wybuchło właśnie w Sefforis, które kilka wieków wcześniej nie chciało walczyć przeciw Rzymianom. Sygnałem do wybuchu był nocny atak na koszary w czerwcu 351 roku i rozbięcie garnizonu rzymskiego w Sefforis. Na czele powstańców stali mieszkańcy miasta – Izaak i Patricius (zwany Natrona). Dość łatwo buntownicy przejęli władzę nad miastem i obwołali Patriciusa *królem i mesjaszem*. Szybko rebelia objęła również Tiberias i Diospolis (w Judei)⁵⁸. W tej sytuacji Gallus wysłał do Palestyny Ursicinusa, tytułowanego w źródłach jako *magister equitum*, z zadaniem spacyfikowania buntu. Być może jeszcze w 351 lub wiosną 352 roku

⁵³ Por. R. Batley, *Jesus and the Forgotten City: New Light on Sepphoris and the Urban World of Jesus*, *Grand Rapids* 1991; E. M. Meyers, E. Netzer, C. L. Meyers, *Sepphoris: Ornament of all Galilee*, „Biblical Archaeologist” 49 (1986), s. 4–19.

⁵⁴ Bagatti, *Antichi villaggi Cristiani di Galilea*, Gerusalemme, 1971, s. 113.

⁵⁵ M. Avi-Yonah, *The Inscription from Sepphoris*, „Israel Exploration Journal” 1961, s. 184–187; oczywiście Markellinos nie był „patriarchą”, a wyrażenie to pojawia się w inskrypcji raczej honorowo. Mimo to, niekiedy przypisuje się biskupom Sefforis pozycję arcybiskupa galilejskiego.

⁵⁶ Sokrates, *Hist. ecc.*, 2, 33; Sozomen, *Hist. ecc.*, 4,7.

⁵⁷ R. Blockley, *Constantinus Gallus and Julian as Caesars of Constantius II*, *Latomus* 31 (1972), s. 433–468

⁵⁸ Avi-Yonah, *Geschichte der Juden...*, op.cit., s. 181–183.

powstanie zostało stłumione, a buntownicze miasta zdobyte. Najbardziej miała ucierpieć Diocaesarea (Sefforis), która została mocno zniszczona. Co ciekawe brak jej zaznaczenia na mapie *Tabula Peutingeriana* (powstałej po 328 roku)⁵⁹. Zniszczeń z czasów *wojny przeciw Gallusowi* mogło jeszcze dopełnić trzęsienie ziemi, które nawiedziło Dolną Galileę w 363 roku.

W 614 roku, kiedy wojska perskie pod wodzą Chosroesa II najechały rzymski Bliski Wschód, Żydzi ponownie zbuntowali się przeciw cesarzowi i przeszli na stronę Persów. Na czele żydowskich powstańców stanął Galilejczyk, Beniamin z Tiberias. Sefforis, podobnie jak inne miasta Galilei, otworzyło swoje bramy wojskom Chosroesa. Mimo dominującej w siódmym wieku antyżydowskiej interpretacji tych wydarzeń, można uznać wiarygodność przekazów o properskiej postawie Żydów⁶⁰. Piętnaście lat później cesarz Herakliusz reaktywował rzymskie panowanie w Palestynie. Jednak nie na długo. Nie minęła dekada, gdy Galilea i inne regiony Bliskiego Wschodu na zawsze odpadły od Rzymu i stały się integralną częścią rodzącego się imperium arabskiego. Arabski historyk z IX wieku (choć Pers z urodzenia) al-Baladhuri, określił działania wojsk Umara I na Bliskim Wschodzie jako *łatwy podbój*. Galilea pod władzę muzułmanów dostała się po bitwie nad Jarmukiem w 636 roku. Wiele miast regionu sporo ucierpiało w wyniku nowego najazdu, zwłaszcza Tiberias. Trudno jednoznacznie określić, jaka była wówczas sytuacja Sefforis. Poważne zniszczenia nastąpiły w końcu lata trzydziestych VII wieku. Być może przyczyniło się do tego trzęsienie ziemi. Wydaje się, że nie spowodowało ono całkowitego zniknięcia miasta z historii. We wczesnym okresie panowania arabskiego Sefforis stanowiło centrum okręgu w ramach prowincji Dżund al-Urdunn (*Prowincja Jordanu*). Taki wniosek można wysnuć z *Mu'dżam al-Buldan* (*Słownik krajów*) dzieła arabskiego geografą Jakuta ibn Abdallah al-Hamawiego (1179–1229)⁶¹. Na terenie Sefforis oraz w okolicy znajdowane są liczne monety z okresu wczesnoumajjadzkiego⁶². Dokumenty z genizy synagogi kairskiej świadczą, że niewielka gmina żydowska w Sefforis nadal funkcjonowała. Burzliwe i dynamiczne dzieje Galilei w kolejnych wiekach nie ominęły również Sefforis.

Choć ilość materiału historycznego odnoszącego się do dziejów Sefforis nie jest zbyt imponująca, to da się wskazać istotną pozycję tego miasta w historii Galilei i Żydów. Jej wartość wzbogaca przekaz tradycji talmudycznej i wczesnochrześcijańskiej. Zarówno przy badaniu historii tego miasta, jak i jego miejsca w dziejach, często pojawiają się określenia wskazujące wręcz na *proces poszlakowy*. Brak w odniesieniu do Sefforis takich dzieł, jakie pozostawili dla innych regionów śródziemnomorskich Pauzanasz czy Chryzostom Dion. Tym bardziej badania nad *perłą Galilei* są wciąż aktualne.

⁵⁹ Nieobecność na tej mapie właściwie niczego nie przesądza, skoro uwzględniono na niej Pompeje!

⁶⁰ Szerzej na ten temat: A. Cameron, *Blaming the Jews: The seventh-century invasions of Palestine in context*, “Travaux et Mémoires” 14, 2003.

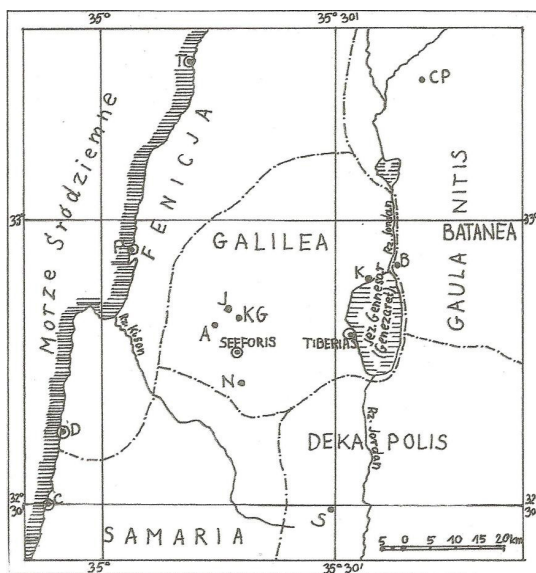
⁶¹ *Mu'jam al-Buldan: Yacut's Geographisches Wörterbuch* (5 vols), Leipzig 1866–1873, vol 3, 402.

⁶² Zob. S. Ward, *Sepphris in the Arab Period* w: “*Spphoris in Galilee...*”, op. cit., s. 91–99.

SEPPHORIS – THE PEARL OF GALILEE – IN HISTORY AND TRADITION (TO THE ARAB CONQUEST)

Summary

Sepphoris is, after Tiberias, the greatest city of ancient Galilee, and was for several years the capital. Its splendor reached its highest at the turn of the 1st century B.C and 1st century A.D. and in the 2nd and 3rd centuries A. D. Still, the city does not appear in the New Testament, though many other cities of Galilee are mentioned. This paper is a synthetic approach to the history and tradition of ancient and early medieval Sepphoris. It is not a typical reconstruction of the history of the city. The place of Sepphoris in the history of Galilee and the Jewish and Early Christian tradition was important, although there are few historical sources confirming this fact.

A – Asochis; B – Betsaida Julias; C – Carsarea Maritima; CP – Carsarea Philippi;
 J – Jotapata; K – Kafarnaum; KG – Kana Galilejska; N – Nazaret; P – Ptolemais;
 S – Skithopolis; T – Tyr